

УДК 911.3

КІЗЮН А.Г.

СІЛЬСЬКІ СЕЛИТЕБНІ ЛАНДШАФТИ: СУТЬ І ПРОБЛЕМИ

Актуальність дослідження сільських антропогенних ландшафтів окремих регіонів й України загалом уже давно не викликає сумнівів. Разом з тим, ці дослідження ведуться спорадично і з кожним роком вони стають проблемнішими. Кількість сіл, їх площі, населення в селах України постійно зменшуються. Проте, навіть після припинення функціонування села – сформовані людиною ландшафтні комплекси залишаються в структурі сучасних ландшафтів.

Аналіз попередніх досліджень. Серед вітчизняних вчених першими сільські селитебні ландшафти почали вивчати Л.І. Воропай та М.О. Куниця [1]. У невеликій (90 с) за обсягом книзі вони детально розглянули «суть селитебних геосистем як складногенетичних інтегрованих систем», їх місце і роль у структурі природокористування фізико-географічних районів Поділля. В подальшому

М.О. Куниця лише частково висвітлювала в окремих публікаціях сільські селитебні ландшафти. Сільські селитебні ландшафти Правобережної України, а пізніше й Лісополя України, розглянуті в монографіях Г.І. Денисика [2, 3]. В інших публікаціях зустрічаються лише окремі дані стосовно сільських селитебних ландшафтів [5]. Цілеспрямованих досліджень немає.

Результати дослідження. Кількість сільських поселень в Україні постійно зменшується. Ця тенденція характерна навіть для таких густозаселених лісостепових регіонів як Поділля. Якщо у 1959 р. тут існувало 7111 сіл, у 1970 р. – 4391, у 1995 р. – 3844, то на початку XXI ст. – уже 3762 села. Кількість сільського населення за цей час зменшилась на 28 – 48 відсотків [4].

В спеціальній літературі термін «селитьба» використовується здебільшого фахівцями; частіше його заміняють словом «поселення». Крім «селитебні» - є й інші загальні назви заселених людьми територій, зокрема: «сельбищні» - зараз стає популярною, хоча не зрозуміло, як місто або міську агломерацію можна вважати сельбищем; «поселенські» - чому не «заселенські» або «виселенські»? Критичні зауваження щодо назви «селитебні», терміну «селитьба», як російськомовних, не є обґрунтованими. «Селитьба» - слово *староруське* і його можна однаково використовувати як в українській, так і в російській та білоруській мовах.

Враховуючи глибину перетворення природних ландшафтів, більшість авторів розділяють селитебні ландшафти на два типи: міські та сільські антропогенні ландшафти. Вся складність в тім, що сьогодні немає точних і до того ж універсальних ознак для розмежування міста і села. Більше того, всі землі населених пунктів розділені на три основні групи: землі міст, селищ міського типу і землі сіл. Не є критерієм і кількість населення. В різних країнах мінімум жителів для міст неоднакова: в Японії – 30 тис., в США – 2,5 тис., в Канаді – 1 тис., в Росії – 12 тис, в Україні – не визначено (5 – 10 тис. і більше). Одночасно існують села, кількість жителів яких значно перевищує встановлений мінімум для міст. Це інколи ускладнює пошук суттєвих відмін в антропогенних ландшафтах малого міста, селища міського типу та великого села. В таких випадках потрібні достовірні історичні відомості про кожне поселення, його детальні ландшафтознавчі дослідження, плани розвитку на перспективу.

На розташування сільських населених пунктів впливали різні чинники – природні, історичні та економічні. Природні чинники завжди мали вирішальне значення, однак за останні десятиріччя роль економічних чинників помітно зросла. Більше 360 населених пунктів “перенесено” на вододіли за час будівництва каскадів водосховищ на Дніпрі й Дністрі; десятки нових сіл побудовано для жителів Чорнобильської зони; формуються біля розробок корисних копалин, об’єктів сільськогосподарського виробництва (тепличних комплексів, селекційних та меліоративних станцій тощо). Значно зросла площа сільських селитебних ландшафтів за рахунок дачних масивів.

Як тип ландшафту села більш стародавні ніж міські поселення. В межах України вони почали формуватися в пізньому палеоліті (35 – 40 тис. років тому). В подальшому система сільських поселень постійно розширялась, села неодноразово міняли своє місцезонашування, зникали і знову відбудовувались, охоплюючи все нові й нові території. Строки існування сільських поселень в різні часи були неоднаковими: в стародавні – від 5-10 до 100-120 років; вік більшості сучасних сіл сягає за декілька століть. Та незалежно від строку існування і місця розташування (рівнини степу і

низини мішаних лісів, чи височини лісостепу) – виникнення села завжди супроводжується корінною перебудовою існуючого на його місці природного (натурального чи антропогенного) ландшафту [2].

Першими зазнають змін рослинність і пов'язаний з нею тваринний світ. Якими б не були малими степове село чи поліський хутір, на їх селитебних землях не зустрінеш ні ковила, ні зарослів сосни. Тут переважають насадження плодових дерев і кущів, а також овочеві культури. Ґрунти присадибних ділянок завжди добре угноєні, доглянуті та інтенсивно використовуються. В зоні мішаних лісів їх родючість на 20-37% вище ніж натуральних підзолистих і дерново-підзолистих. В лісостепу і степу ця закономірність не завжди зберігається: городні землі хоча і родючіші за старозорані, проте, в багатьох випадках, поступаються цілинним чорноземам. Будівлі і розорювання міняють поверхневий стік в селах: у мішаних лісах характерні канали для відводу зайвих вод, в степах і лісостепу, навпаки, - дамби для їх збереження. Річки спрямляють, на них будують ставки, млини. В кожному селі пробурені свердловини і побудовані колодязі, що дозволяє частково використовувати підземні води. В “старих” селах помітно змінений рельєф: терасовані круті схили, засипані невеликі яри, впадини, є кар'єри.

Крім природних компонентів, докорінно перебудовуються ландшафтні комплекси. В сучасній структурі селитебних ландшафтів домінують власне антропогенні, ландшафтно-техногенні й, частково, натуральні комплекси [2].

Відзначене вище показує, що сільські селитебні ландшафти виокремлюються рядом ознак серед інших антропогенних ландшафтів. Головні з них такі:

- з появою сільських селитебних ландшафтів починається активний процес антропогенізації натуральних і формування антропогенних ландшафтів;
- разом з міськими, сільські селитебні ландшафти формують своєрідний каркас антропогенних ландшафтів будь-якого регіону Землі, а люди і техніка, що тут знаходяться – основне джерело їх подальшого функціонування;
- сільські селитебні ландшафти інтегрують у собі дію усіх ланок антропогенного процесу й, особливо, антропогенезу, поступово збільшується роль та значення техногенезу, рекреації й оптимізації навколишнього середовища;
- сільські селитебні ландшафти – головні осередки антропогенних змін геокомпонентів та геокомплексів, їх речовинного складу, зв'язків, функціонування й морфології, ресурсного, естетичного та інформаційного потенціалу ландшафтних комплексів своїх, сусідніх, а інколи й віддалених регіонів [1];
- сільські селитебні ландшафти формують своє, специфічне середовище (економічне, соціальне, екологічне, етнокультурне і т.п.) життя і діяльності людей; саме в їх межах зберігаються традиції того чи іншого етносу або групи людей.

Висновок. Детальні дослідження селитебних ландшафтів як України, так і її окремих регіонів, дають можливість реально оцінити стан не лише селитебних, але й усіх сучасних ландшафтів, розробити регіональні схеми раціонального природокористування, вирішити ряд екологічних проблем. Більше того, окремі сільські селитебні ландшафти (хутори, невеликі села) можна було б віднести до рангу заповідних: окремо або в структурі регіональних ландшафтних парків. Варіантів є багато, але без детального, цілеспрямованого вивчення сільських селитебних ландшафтів ця проблема буде вирішуватись нераціонально.

1. Воропай Л.И., Куница М.О. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии. – Черновцы: ЧТУ, 1982. – 90 с.
2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
3. Денисик Г.І. Лісополе України. – Вінниця: Тезис, 2001. – 284 с.
4. Денисик Г.І., Бабчинська О.І. Селитебні ландшафти Поділля. – Вінниця: Теза, 2006. – 256с.
5. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.

Considered problem of research of rural community landscapes; their structures, classifications in accordance with the types of localities: terracing, slopes, separate; partly features of rural community landscapes in dependence on their location within the limits of the mixed forests, forest-steppe and steppe, possibility of the rational use and creation of the protected objects.